

ХУДУДЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИНИ ИНДЕКСЛАР АСОСИДА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Абдуллаев Фарход Озодович

Ургенч давлат университети мустақил тадқиқотчиси

Аннотация. Ушбу мақолада ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини индекслар асосида таҳлил қилишнинг услубий жиҳатлари назарий тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: ҳудудлар, субиндекс, индекс, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, усул, чегаравий қиймат, ўртача арифмети, ўртача геометрик.

1. Кириш

Янги Ўзбекистан стратегиясида ҳудудларни мутаносиб ривожлантириш орқали ҳудудий иқтисодиётни 1,4-1,6 бараварга ошириш ҳамда 14 та ҳудуд буйича туман ва шаҳарлар кесимида ишлаб чиқилган беш йиллик ҳудудий дастурларни амалга ошириш, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш рейтинг курсаткичлари "кониқарсиз" бўлган шаҳар ва туманлар буйича амалий чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва амалга оширилади. Ҳудудларда аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш учун урбанизация сиёсатини янада такомиллаштириш асосан Самарқанд ва Наманган шаҳарларини истикболда "миллионлик шаҳарлар"га айлантириш буйича чоралар куриш, 450 минг аҳолига мулжалланган Янги Андижон шаҳрининг дастлабки бир нечта мавзеларини куриб, фойдаланишга топшириш масалаларига эътибор қаратилиш лозим. Қашқадарё вилоятининг урбанизация даражасини 50 фоизга етказиш. Шаҳарлардаги аҳолининг турмуш тарзи қулайлигини баҳоловчи "Шаҳарлар қулайлиги" индексини жорий этиш. Шаҳарларни рақамлаштириш, курилиш ва лойихалаштириш ишлари сифатини ошириш ва "Ақли шаҳар" концепциясига мувофиқ ривожлантириш. Тошкент шаҳрида барпо этилган "INNO" инновацион укув-ишлаб чиқариш технопаркинни 4 та ҳудудда ташкил этиш. Инновацион ҳудудга айлантирилаётган туманларда юқори қушилган қиймат яратадиган инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқариш технологияларини узлаштириш. Олий таълим муассасаларида архитектура-курилиш соҳасида олиб борилаётган илмий изланишларни амалиёт билан уйғунлаштириш. Курилиш соҳасини техник тартибга солиш. Аҳоли пунктларининг шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш тизимини тубдан такомиллаштириш ва шаҳарсозлик ҳужжатлари билан таъминлаш дастурини ишлаб чиқиб, амалга ошириш. Аҳолини жойлаштиришнинг бош схемасини ишлаб чиқиш. Реновация ва уй-жойлар дастурлари асосида шаҳарларда эскирган уйлар урнига 19 миллион квадрат метрдан

ортик замонавий уй-жойларни барпо этиш, 275 мингдан зиёд оиланинг янги массивларга кучиб утиши учун шароит яратиш Янги Ўзбекистон стратегиясида белгиланган.

Худудларнинг ўрта ва узоқ муддатларга мулжалланган ижтимоий-иқтисодий тараккиёт параметрлари аниқланиб, ривожланиш стратегиялари белгилаб олинмоқда. Бу жараён эса ислохотларни тизимли давом эттиришни такозо этади. Амалга оширилаётган чора-тадбирлар самарасини худудлар кесимида баҳолаб боришни кун тартибига қўяди.[14]

Ўз навбатида, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатини янада тезлаштириш учун мақсадли дастурларни худудлар имкониятларини аниқ ташсихлаш асосида уз вақтида қабул қилиш ва бажарилишини тизимли кузатиш механизми такомиллашмагани муайян муаммоларни юзага келтирмоқда. Бунинг учун эса худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини саноат, инновация ва бошқа ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар асосида баҳолаш услубини такомиллаштириш долзарб ҳисобланади.

2.Муаммонинг ўрганилганлик даражаси.

Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар [1] шароитида минтақавий иқтисодий сиёсатни такомиллаштириш ҳамда кластер механизмини тадбиқ этиш масалалари муҳим ўрин тутди. Худудларда саноат кластерларини ташкил этиш асосида қўшилган қиймат занжирини янада такомиллаштириш, харажатларни оптималлаштириш, маҳсулот рақобатбардошлигини таъминлаш ҳамда синергия самарасига эришиш натижасида халқнинг турмуш даражаси ва даромадларини ошириш мумкин.

Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш муаммоларни илмий ўрганиш ва уларни бартараф этиш масалалари доимо иқтисодчи-олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Жумладан, мазкур масаланинг назарий ва амалий жиҳатлари, хусусан, худудий рақобатбардошликни ошириш масалаларига хорижлик иқтисодчи олимлардан А.Венаблес, Х.Гленн [5], П.Кругман, Б.Роберт [2], М.Фужита [3], Б.Шаун, М.Энрайт [4] ва бошқалар жуда катта ҳисса қўшганлар.

Ўзбекистонда ҳам худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уни эконометрик моделлаштириш иқтисодчи олимларнинг бу борадаги илмий қизиқишлари соҳаси бўлиб келмоқда. Жумладан, худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини моделлаштириш, худудларни комплекс ривожлантириш, мамлакат худудлари иқтисодий салоҳиятидан фойдаланишнинг методо-логик асосларини такомиллаштириш сингари масалалар Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан С.С.Ғуломов [6], Т.М.Ахмедов [9], А.М.Содиқов [7], А.М.Қодиров, Ш.Ҳ.Назаров, Б.Рўзметов [8], Ш.Б.Имомов [10], П.З.Хашимов, Ф.Т.Эгамбердиев, А.А.Қаюмов [11], А.Ж.Сиддиқов [12], И.О.Якубов [13] ва бошқаларнинг илмий изланишларида кенг ўрин олган.

Бироқ юқорида қайд этилган илмий тадқиқотларда худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини индекслар асосида таҳлил қилишнинг услубий жиҳатлари кенг ёритилмаган.

3.Таҳлил ва натижалар

Мамлакатда тадбиркорлик ташаббуслари ва лойиҳаларини жадал амалга

оширишни ташкил этиш, аҳоли билан мулоқот тизимини йўлга қўйиш, аҳоли турмуш даражаси ва бандлигини ошириш, ҳудудларни жадал ва комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни таъминлашда маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари раҳбарларининг шахсий жавобгарлигини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ҳозирги ҳолатини чуқур таҳлил қилишда истиқболга йўналтирилган мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш учун уни комплекс баҳолашнинг ҳамда юзага келаётган муаммоларни ҳал қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиққан ҳолда уларга тезкорлик билан ва лозим даражада жавоб қайтаришнинг ягона мувофиқлаштирилган механизми йўқлиги тўғрисида қилмоқда.

Ҳудудларни барқарор ва жадал ривожлантириш учун уларнинг комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожланишини, табиий хом ашё ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини, иқтисодий ва инвестициявий салоҳиятини, шунингдек, ҳудудларнинг бошқа қиёсий устунликларини баҳолашнинг ягона тизимини жорий этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 01.05.2020 йилдаги “Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПҚ-4702-сон қарорига асосан статистик кўрсаткичлар ва сўровномалар натижалари асосида ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини рейтинг баҳолаш тизими (бундан буён матнда — рейтинг баҳолаш) жорий этилсин ва бунда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш вазифаси қўйилган. Бунда барқарор ва мутаносиб иқтисодий тараққиётни таъминлаш, иқтисодий ислохотлар самарадорлиги, янги иш ўринлари яратиш, ишсизликни камайтириш ва меҳнат бозори самарадорлигини таъминлаш, ижтимоий хизматлардан фойдаланиш имкониятларини ошириш ва аҳоли турмуш сифатини яхшилаш, аҳоли ва бизнес учун зарур шарт-шароитлар яратиш, ишлаб чиқариш инфратузилмасининг барқарорлиги ҳамда ишончлилигини таъминлаш, ҳудудларнинг рақобатбардошлик даражасини ошириш, уларнинг иқтисодийетини янада диверсификация қилиш, ишбилармонлик муҳити сифатини яхшилаш, тадбиркорликни доимий қўллаб-қувватлаш ва жадал ривожлантириш, ҳудудларнинг молиявий мустақиллигига эришиш ҳамда банк-молия соҳасини ривожлантириш, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фуқаролар мурожаатлари билан ишлаш самарадорлиги ва маълумотларнинг очиқлигини ошириш. [15]

Бунда рейтингни тузиш белгиланган бўлиб, рейтинг кўрсаткичлари асосида ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини баҳолаш тартиби тўғрисидаги низом тасдиқланган.

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш цикллари назарияси иқтисодийетнинг эволюцион ривожланишининг иқтисодий субъектлари кутишига боғлиқ ёндашувга асосланади. Таниқли хорижий олимлар Р.Лукас, А.Пигу, С.Фишер, Ч.Нелсон ва бошқа олимларнинг моделларида қўлланилиб, иқтисодий тизимларнинг циклик ривожланишида кутишларнинг ролини назарий асослаш масалаларига эътибор қаратишган. Шу билан бирга, ушбу назарий ва услубий тушунчаларнинг эмпирик асосланиши уларга янги амалий нуқтаи назардан қараш

имконини беради. Бундан ташқари, бу циклик ривожланишдаги фазавий ўзгаришларнинг табиатига иқтисодий агентларнинг кутишларини белгилайдиган маълум параметрларнинг таъсир даражасини аниқлаш имконини беради.

Ҳар қандай иқтисодий тизимнинг ривожланиши иқтисодий субъектларнинг ривожланиш фазалари классик даврларнинг (инқироз, тушқунлик, тикланиш, қўтарилиш) эволюцион ривожланиш хусусиятларига яқин бўлган хатти-ҳаракатларнинг тегишли моделларини олдиндан белгилаб беради. Шу билан бирга, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш реал, молиявий ва маданий-институционал параметрларини тавсифловчи кўрсаткичлар гуруҳининг ўзгариши натижаси ҳисобланади.

Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тавсифловчи турли омиллари ўрганилди. Хусусан, демографик тенденцияларни тавсифловчи омиллар (аҳоли сони; аҳолининг ёш таркиби; демографик коэффициентлари; умумий туғилиш коэффициенти; миграциянинг ўсиш суръатлари; шаҳар аҳолисининг сони; қишлоқ аҳолисининг сони), бандлик ва ишсизликни тавсифловчи омиллар (ишчи кучи ҳажми; ходимларнинг ўртача йиллик сони; ишсизлик даражас), ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантириш тенденцияларини ва тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий фаоллигини тавсифловчи омилларнинг кичик гуруҳи, “монетар” деб таснифланган омиллар (асосий капиталга инвестициялар; аҳолининг пул даромадлари) ва бошқа ижтимоий омиллар (умумтаълим мактаблари сони; олий таълим муассасалари сони; шифохона муассасалари сони)

Шубҳасиз, кўрсатилган омиллар рўйхатини давом эттириш мумкин, бироқ, чекланган статистик ресурс базасини, шунингдек, тақдим этилган омиллар ўз-ўзидан ривожланишнинг ижтимоий-маданий ва иқтисодий параметрларини акс эттиришини ҳисобга олган ҳолда, биз моделнинг асосий қоидаларини синаб кўриш учун шартли равишда кўриб чиқамиз, бунда кўриб чиқиладиган рўйхат баҳолашни амалга ошириш ва уларнинг асосида илғор ривожланиш цикли моделини текшириш учун етарлидир. Шунингдек, омилларнинг таркиби турли даврлардаги статистик маълумотлар базаларини таққослаш тамойилига мувофиқ танланганлиги муҳимдир.

Иқтисодий субъектларнинг кутишларини баҳоловчи кенгайтирилган кўплаб омилларни (субиндексларни) олиш учун тақдим этилган рўйхатни таъсир таъсирини тавсифловчи янада нозик “созламаларни” акс эттирувчи батафсилроқ тамойилларга мувофиқ гуруҳларга бўлиш таклиф этилади. Ушбу ёндашувга мувофиқ, иқтисодий субъектларнинг тахминларини акс эттирувчи ва илғор ривожланишнинг умумий кўрсаткичини белгиловчи қуйидаги кўрсаткичлар тўплами қабул қилинди.

Биринчи гуруҳга ижтимоий-иқтисодий тизимнинг “демографик асосини” тавсифловчи кўрсаткичлар кирди ва шаҳар ривожланишидаги ўзгаришлар индексини шакллантирди. Бу омиллар гуруҳини ўрганиш зарурати, энг аввало, иқтисодий ривожланиш истиқболлари кўп жиҳатдан ўрганиладиган худудларнинг демографик кўринишига асосланганлиги билан боғлиқ. Уларни ривожлантириш самарадорлиги асосан ишлаб чиқарувчи кучлардан фойдаланиш салоҳиятини белгилайдиган мавжуд ва прогноз қилинадиган демографик тенденцияларни

тушунишга асосланган бўлиши мумкин эмас. Шундай қилиб, иқтисодий тизимнинг ривожланиш истиқболларини баҳолаш муаммоларини ҳал қилишда демографик тенденцияларнинг бутун бир қатор хусусиятларини ҳисобга олиш керак. Булар, биринчи навбатда, ўрганилаётган мавзу контекстида шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг шаклланган ва пайдо бўлган турини, шунингдек, унга хос бўлган ижобий ёки салбий тенденцияларни ўз ичига олиши керак.

Шундай қилиб, иқтисодий ривожланишни баҳолашда шаҳар-демографик салоҳиятни тавсифловчи омилларнинг биринчи гуруҳига асосий кўрсаткичлар рўйхатидан қуйидагилар киради:

1. Аҳоли сони.
2. Аҳолининг ёш таркиби.
3. Демографик коэффициентлари.
4. Туғилишнинг умумий кўрсаткичлари.
5. Миграциянинг ўсиш суръатлари.
6. Шаҳар аҳолиси.
7. Қишлоқ аҳолисининг сони.

Ривожланаётган шаҳар ва демографик ривожланиш тури, фикримизча, ишлаб чиқарувчи кучларнинг саноат ривожланиши нуқтаи назаридан энг истиқболли - саноат ва индустриядан кейинги ривожланишнинг асосий ҳаракатлантирувчиси бўлиб, бу ўз навбатида тизим ва унинг “созламалари”, шу жумладан ва иқтисодий агентларнинг кутишлари соҳасида ривожланиш салоҳиятини белгилайди.

Ривожланишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичнинг иккинчи компоненти инсон капитали индексидир. Бошқа мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, инсон капитали салоҳиятини шакллантирувчи параметрлардаги ўзгаришлар ва тузатишлар интенсивлиги иқтисодий ривожланишнинг сифати, самарадорлиги ва тезлигида муҳим роль ўйнайди. Бу тизимнинг илмий ва инновацион параметрлари иқтисодий ўсиш суръати ва таркибида устун роль ўйнаши билан тавсифланган замонавий индустриал иқтисодий шароитларда айниқса долзарб кўринади. Шундай қилиб, тобора кучайиб бораётган “билимлар иқтисодиёти” да ўсишнинг асосий омили инсон капитали ва унинг сифат ва миқдор хусусиятлари ҳисобланади. Бундан ташқари, “узун тўлқинлар” концепциясига кўра, айнан технологик инновациялар уларнинг ривожланиш мантиғини аниқлаш концепциясида ҳал қилувчи роль ўйнайди, бу эса, ўз навбатида, инсон капиталини мустаҳкамлаш ва ошириш натижасида шакланади. “Ҳар бир узоқ тўлқин ичида иқтисодий ривожланишнинг тегишли циклининг мазмунини ташкил этувчи ўзаро боғлиқ технологик, маҳсулот, иқтисодий ва институционал ўзгаришларнинг синхрон тарқалиши мавжуд”.

Юқорида айтилганларга асосланиб, инсон капитали индексини жадал ривожланиш цикллари моделига киритиш бизга иқтисодиётда рўй бераётган таркибий ўзгаришларга иқтисодий агентларнинг муносабати ҳақида ғоя ва тушунчани шакллантириш имконини беради ва технологик, маҳсулот ва бошқа ўзгаришларнинг ривожланиш салоҳияти деб тахмин қилиш имконини беради.

Ушбу ёндашувга мувофиқ, инсон капитали индексини белгиловчи ва “уч ўлчовли концепция” билан уйғунлашган омиллар гуруҳига қуйидагилар киради:

1. Умумталим мактаблари сони.

2. Олий ўқув юртлири сони.
3. Ўрта таълим муассасалари битирувчилари сони.
4. Умумталим муассасаларини битирувчилар сони.
5. Олий таълим муассасалари битирувчилари сони.

Ривожланган ривожланишнинг композит кўрсаткичининг ишлаб чиқариш индексини ташкил этувчи омилларнинг учинчи гуруҳига қуйидагилар киради:

Автомобиль ва темир йўл транспортининг ихтисослаштирилган корхоналарининг юк айланмаси. Товарларни жўнатиш ҳажмининг ўсиши ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратади.

Шуни таъкидлаш керак-ки, кўриб чиқилаётган индекс қисқа тўлқинлар билан тезлаштирилган ривожланиш цикларини моделлаштириш жараёнида энг катта аҳамиятга эга бўлади. Бошқача қилиб айтганда, тизимнинг жорий ишлаб чиқариш салоҳиятини режалаштиришда қисқа муддатлар билан чекланган бизнес операцияларини амалга ошириш истиқболлари ҳақида тасаввур ҳосил қилишга қодир. Бунинг сабаби, биринчи навбатда, кўриб чиқилаётган индекснинг умумий қийматини белгиловчи омиллар иқтисодий тизимнинг ривожланишидаги бозор тузатишларини акс эттирувчи хусусиятга эгадир.

Ижтимоий фаровонлик индекси институционал ва маданий муҳитнинг ривожланиш сифатини аниқлашга имкон берувчи кўрсаткич бўлиб, у иқтисодий субъектлар ўртасида умуман иқтисодий тизим ривожланишининг барқарорлиги бўйича тегишли баҳоларни шакллантиради. Ушбу омиллар мажмуасидан ҳисоб-китобларда фойдаланиш зарурати иқтисод соҳасидаги етакчи олимларнинг кўпгина ишларида долзарбдир. Масалан, россиялик иқтисодчи С. Ю. Глазьев асарида “узок тўлқинли тебранишлар технологик, макроиқтисодий, институционал, ижтимоий қуйи тизимлар ўртасида ишлайдиган кўплаб ночизиқли қайта алоқалар натижасида вужудга келади...” дейди ўз илмий қарашларида.

Кейинги омиллар гуруҳи, бешинчиси, иқтисодий субъектларнинг ўз молиявий барқарорлигининг барқарорлиги ва ривожланиш истиқболлари ҳақидаги ғояларини шакллантириш нуқтаи назаридан кутишларини баҳолайди, бу эса, ўз навбатида, уларнинг истеъмол ва жамғарма шаклларидаги иқтисодий фаоллигини мос равишда белгилайди. Истеъмол ихтиёрида бўладиган даромад функцияси эканлигини, шунингдек, жамғарма ва инвестициялар бир-бирига зид боғлиқлигини назарда тутувчи истеъмол назариясининг таниқли қоидалари ва ўрнатилган концепцияларини ҳисобга олган ҳолда, истеъмолчи ва инвестиция фаоллигидаги ўзгаришларни акс эттирувчи илғор ривожланиш циклари моделидаги омиллар бизга иқтисодий субъектларнинг умидларини аниқлаш муаммосининг уйғун ечимларига сезиларли даражада яқинлашиш имконини беради.

Шу билан бирга, соф миқдорий омиллар тизимнинг инновацион ривожланиш соҳасидаги ишлаб чиқариш ва силжишлар учун жавобгар бўлган потенциал сифатини тўлиқ акс эттира олмаслигини тушуниб, иқтисодий субъектларнинг тахминларини баҳолаш модели қуйидаги омилларни ҳисобга олган ҳолда тўлдирилди. Шундай қилиб, жадал ривожланиш циклари модели кўшимча равишда қуйидаги омиллар асосида баҳоланадиган тадқиқот салоҳияти индексини ўз ичига олади:

1. Урбанистик ривожланиш ўзгариб бориши индекси.
2. Инсон капитали индекси
3. Ишлаб чиқариш индекси
4. Ижтимоий фаровонлик индекси
5. Иқтисодий фаоллик индекси
6. Илмий-тадқиқот салоҳияти индекси
7. Капитал ўзгариши индекси
8. Ижтимоий-экологик фаровонлик индекси
9. Халқаролашган глобал иқтисодиёт индекси.

Шуниси эътиборга лойиқки, олтинчи гуруҳ омиллари иқтисодиётнинг кўплаб таниқли оимлари, жумладан, Й.Шумпетернинг иқтисодиётнинг циклик ривожланиши концепциясига тўлиқ мос келади. Унга кўра, иқтисодий тизимлардаги циклик тебранишлар вақт ўтиши билан инновацияларнинг нотекис ривожланиши туфайли юзага келади.

Ушбу нуқтаи назарга содиқ қолган ҳолда, инновациялар ўрганилаётган циклдаги фазавий силжишларда етакчи рол ўйнайди. Шу билан бирга, илмий кашфиётлар ва ишланмалар қанчалик жадал шаклантирилса, улар иқтисодиётда қанчалик кенг тарқалса, иқтисодий фаолликни рағбатлантирадиган - иқтисодиётнинг циклик ривожланишининг асосий таркибий қисми бўлган инновацион салоҳият шунчалик кучли бўлади.

Ички сезги билан капитал қийматининг ўзгариши тадбиркорлик субъектларининг тахминларини тўғрилаш учун муайян шарт-шароитларни яратиши аниқ кўринади. Масалан, амалиётга амал қилган ҳолда, шунингдек, назарий жиҳатдан мустақамланган тушунчаларга мувофиқ, анъанавий бозор иқтисодиётида капитал қийматининг ошиши натижасида иқтисодий фаолликнинг пасайиши кузатилади. Иқтисодиётда содир бўлаётган жараёнларга маъмурий институтларнинг ҳаддан ташқари таъсири натижасида “бузилган ёки деформацияланган” бозор нормалари ва моделлари бўлган квази-бозор тизимлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин эмас. Шу билан бирга, улар капитал қийматининг ўзгаришига ҳам сезгир бўлади.

Шундай қилиб, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ва циклик ривожланиш тенденцияларига таъсир қилувчи кўрсаткичларнинг иккиламчи статистик маълумотлар базасини яратиш (Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат статистика агентлиги сайтидаги маълумотларга асосланган) жадал ривожланиш цикллари концепциясининг илгари сурилган ишончилигини тасдиқловчи ёки аксинча, эмпирик тадқиқотлар ўтказиш учун зарур бўлган маълумотлар мажмуасини даврий иқтисодий ривожланишнинг башорат қилиш функцияларини ишлаб чиқишда қўлланиладиган асосий методологик восита сифатида яратишга имкон берди.

Йиғма индексларни яратиш учун танланган барча омилар таққосланадиган нархларда занжирли ўсиш суръатлари кўринишида тақдим этилган. Бу барча компонентлар учун ягона ўлчамни сақлаш учун зарур, чунки акс ҳолда йиғма индексларни ҳисоблаш имконсиз бўлади.

Тадқиқотнинг иккинчи босқичини амалга ошириш ушбу мавзу бўйича

кўрсаткичлар тизимини ва тизимнинг умумий иқтисодий тенденциясиганисбатан уларнинг илғор ривожланиш даражасини аниқлашга қаратилган ечимларни топишга қаратилган.

Шундай қилиб, 9 та индикатор асосида 33 та субиндекслар тузилиб, 2020-2023 йилларда 14 та маъмурий ҳудуд бўйича статистик маълумотлар йиғилди. Шу билан бирга, иқтисодий агентларнинг хатти-ҳаракатлари моделига қисқа муддатли таъсир кўрсатадиган омиллар қаторига Китчин цикллари деб аталадиган моделлаштиришнинг мавжуд назарий ва услубий ёндашувларига тўлиқ мос келадиган омиллар киради. Шу билан бирга, тизимнинг институционал ва маданий салоҳиятини тавсифловчи омилларнинг жадал ривожланиш белгилари намоён бўлиши жуда қутилмаган натижа бўлиб, аниқланган ҳодиса, шубҳасиз, тегишли тушунтириш ва асослашни талаб қилади.

Илғор ривожланишнинг узоқ муддатли даврларини ҳисоблаш ва баҳолашда иштирок этадиган шартли кўрсаткичлар гуруҳига киритилган омилларга келсак, бу ерда ҳамма нарса узоқ тўлқинлар назарияси парадигмасига тўлиқ мос келади. Унга мувофиқ, циклик ривожланишнинг асосий омили технологик тузилмалардаги ўзгаришларни шакллантирадиган иқтисодиётдаги инновацион фаолиятнинг нотекислиги ҳисобланади. Ёки Й.Шумпетер назариясига кўра, "...капиталистик иқтисодиётдаги узоқ муддатли тебранишларнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи техник ва технологик янгиликларнинг тўлқинсимон динамикасиدير".

Шуниси эътиборга лойиққи, жадал ривожланишнинг табиати, биринчи қарашда, нефть нархлари индекслари каби аниқ омиллар (уларнинг жадал ривожланиши нуқтаи назаридан) билан намоён бўлмади. Ўзаро корреляция таҳлили натижалари мос ёзувлар қаторига нисбатан уларнинг ривожланиш динамикасининг мослашган характерини кўрсатди.

Жадал ривожланиш цикллари моделини ишлаб чиқишда иштирок этадиган омиллар тўпламини аниқлаш гуруҳланган кўрсаткичларнинг умумий қийматларини баҳолашга қаратилган хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий қийматини белгилайдиган субиндекслар ҳисоб-китобларнинг кейинги босқичларига ўтишга имкон берди.

Юқорида келтирилган услубий ёндашувларга мувофиқ, кечиккан ўзгарувчиларга эга бўлган омиллар гуруҳларини ўз ичига олган йиғма индексларнинг қийматларини баҳолаш жараёни қуйидаги амалга оширилган тадбирлар кетма-кетлигидан иборат эди:

1. Ҳисобланган кўрсаткичларни ўтган йилга нисбати аниқланиб, коэффициент (индекс) ҳолатга келтириш.
2. Ўрганилаётган даврда ҳудудлари ўртасидаги ўртача арифметик кўрсаткични ҳисоблаш.
3. Ҳар бир даврда ўртачадан юқори ва қўйи ҳудудларни аниқлаш ва хулоса қилиш.

Бунинг учун қицқа даврдаги ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлари олинди, қисқа муддатли даврларини ҳисоблаш лозим бўлади.

Ўртача арифметик кўрсаткичлари асосида (шартли) чегаравий қийматни аниқлаш мумкин. Ўрта арифметик – бир қанча сонлар йиғиндисининг шу сонлар қўшилувчиларининг сонига нисбати.

$$\frac{a + b + c + \dots + n}{n} = n$$

Бу ерда узлуксиз чизикларнинг дискрет қуриниши булган бир нукта калинликдаги чизиклар қурилади . Одатда бундай объектли тасвирлар кушқийматли булади.Шунинг учун куйида нукталари қиймати 1 га тенг чизиклар мухокама этилади ва уларнинг белгилари асосан геометрик хусусиятларини ифодалайди. Бу белгиларидан купрок ишлатиладигинлари куйидагилардир : 1. Биринчи тартибли тугун нукталар сони - 1 k .(Чизикнинг четки нукталаридир); 2. Учинчи тартибли тугун нукталар сони - 3 k .Бу Т ёки У қуринишидаги шохлаш нукталаридир; 3. Туртинчи тартибли шохлаш нукталари - 4 k . Бу икки чизикнинг узаро кесишиш нукталаридир ; 4.Чизик узунлиги $-l$, чизик нукталари сонига пропорционал ; 5. Чизиклар сони $-n$; 6.Барча чизикларнинг умумий узунлиги $-L = \sum_{i=1}^n l_i$ 7.Чизикнинг (i,j) нуктадаги эгрилиги $I_j \gamma : , d I_j \Delta \Delta = \phi \gamma \Delta \phi$ -чизикнинг шу нуктада узгариш бурчаги Δd - унинг узунлиги . 8. Чизикнинг бурилиш нукталар сони $-\alpha$; 9.Чизикларнинг маҳаллий максимумлар сони - β . 10. Чизикларнинг маҳаллий минимумлар сони $-\epsilon$. 11. Чизикнинг абсцисса укига проекцияси узунлиги - $1 ; |x_{\max} - x_{\min}|$; $x_{\max} , x_{\min} - x_{\text{м}}$ чизикнинг энг ката ва энг кичик абсциссалари . 12. Чизикнинг ордината укига проекцияси узунлиги- $1 ; |y_{\max} - y_{\min}|$; $y_{\max} , y_{\min} - y_{\text{м}}$ чизикнинг энг ката ва энг кичик ординаталари . 13. Тасвирнинг чизикларга туйинганлиги - B ; $B=I/NM$; 14. Чизикларнинг четки нукталари орасидаги энг қиска масофа $-r$; Икки нукта орасидаги масофа ифодасидан аникланади . 15.Чизик учлари орасидаги масофанинг чизик узунликларига нисбати $-R$; $R=r/l$; 16. Чизикнинг абсциссага проекцияси узунлигининг чизик узунлигига нисбати - D ; $D l / l$; $x \times x = 17$. Чизикнинг ординатага проекцияси узунлигининг чизик узунлигига нисбати - D ; $D l / l$; $y \times y =$ Белгилар бандини узок давом эттириш мумкин . Улар узунлақлар гистограммалари асосида аникланадиган белгилар, 1,2,3,4- тартибли белгиларнинг узунликларига , чизиклар сонига нисбатлари маҳаллий экстримумлар нисбатлари ва шунга ухшаш саналганлардан ҳосил қилинадиган ва белгилардир.

Шу билан бирга, қўлланиладиган тадқиқот методологияси контекстида циклик ривожланиш қонуниятларини таҳлил қилиш ва диагностикани амалга оширишни ўз ичига олади. Унинг моҳияти илғор ривожланишнинг композит индексининг ривожланиш йўналишига индивидуал суб индексларнинг таъсирини ўрганишдир.

Худудларни 2020-2023 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш интеграл индексларининг (шартли) чегаравий қийматдан оғишини таҳлил қилиш қайси вилоятни қайси даврда айнан қайси мезон бўйича (ўртача ривожланиш) республикада ортада қолаётганини кўрсатади.

Тезлаштирилган ривожланишнинг қиска муддатли цикларининг йўналишига институционал тоифага тааллуқли омиллар (субиндекслар) сезиларли таъсир кўрсатиши қизиқ. Ушбу ҳодиса, шубҳасиз, қўшимча тадқиқотлар ва шарҳларни талаб қилади, чунки анъанавий равишда қиска муддатли циклик тебранишларда

бозор омиллари устунлик қилади, деб ҳисобланади. Институционал даражадаги омилларнинг таъсири ижтимоий-иқтисодий тузилмаларни ўзгартириш соҳасидаги ўрта ва узоқ муддатли истиқболларни белгилайди.

Бундан ташқари, омилли таҳлилни амалга оширишни таъминлайдиган илғор ривожланиш цикларини ўрганиш учун услубий аппаратга киритилган воситалар ҳар бир субиндекснинг циклик тебранишлар траекториясига “ҳиссасини” аниқлашга имкон беради.

1-жадвал

Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг чегаравий қийматлари

Йил	I_{1-} Урбанистик ривожланиш ўзгариш бориши индекси	I_{2-} Инсон капитали индекси	I_{3-} Ишлаб чиқариш индекси	I_{4-} Ижтимоий фаровонлик индекси	I_{5-} Иқтисодий фаоллик индекси	I_{6-} Илмий - тадқиқот салоҳияти индекси	I_{7-} Капитал ўзгариши индекси	I_{8-} Ижтимоий- экологик фаровонлик индекси	I_{9-} Халқаролашган глобал иқтисодиёт индекси
:	...	...	...	...	...	...	...	...	...
.	...	...	...	...	...	...	...	...	...
⋮	...	...	...	...	...	...	...	...	...
⋮	...	...	...	...	...	...	...	...	...

1-расмда келтирилган, маълум бир субиндексдаги ўзгаришларга асосланган иқтисодий субъектларнинг кутишларининг алоҳида “элементлари”ни тавсифловчи йўналишларга мувофиқ, уларнинг ривожланиш тенденциялари ва йўналишларининг айрим фарқларини кузатиш мумкин.

Шуниси эътиборга лойиқки, ўрганиш даврида ривожланиш тенденцияларида (ҳозирги ҳолатдаги синусоидал ўзгариш тури) аниқ цикликликнинг йўқлиги фақат капитал ўзгариши индексида (I_7) ва шаҳар ривожланиши индексида (I_1)

кузатилади. Илғор ривожланишнинг йиғма индексининг қийматларини аниқлайдиган барча бошқа субиндекслар уларнинг йўналишларини циклик хусусиятини кўрсатади.

Услубий жиҳатдан муҳим жиҳат шундаки, циклик тебранишларни диагностика қилишнинг амалдаги алгоритми илғор ривожланиш индексларининг ижобий ёки салбий зонасига “киришидан” қатъи назар, цикларнинг юқорига ва пастга босқичларини аниқ аниқлаш имконини беради.

Илғор ривожланиш индексларини диагностика қилишнинг асосий хусусияти шундаки, тегишли субиндексларнинг қийматларини аниқлайдиган кўрсаткичларнинг жорий мутлақ қийматларини нормаллаштириш жараёнида таксономик усул қўлланилади. У индивидуал қиймати ва ўртача қиймат ўртасидаги фарқнинг стандарт пасайиши нисбати принципига асосланади. Шундай қилиб, ўрганилаётган кўрсаткичлар тўпламининг ўсиш суръатларининг жорий мутлақ қийматларига қараб, уларнинг таксономик усулга мувофиқ нормаллаштирилган якуний қийматлари ижобий зонада ёки салбий тарафда бўлади. Агар, масалан, индикаторнинг қиймати салбий зонага кирса, бу жорий таҳлил қилинган йилда ўсиш суръати ўртача қийматидан паст бўлганлигини англатади. Ва индикатор сонининг ўзи бу оғиш ўрганилаётган қаторнинг стандарт оғиш даражасидан неча марта юқори/паст эканлигини англатади. Ушбу қийматнинг мутлақ қиймати қанчалик юқори бўлса, маълум бир йил учун ўзгарувчанлик шунчалик юқори бўлган. Ривожланган ривожланишнинг йиғма индексига нисбатан қаторнинг салбий қиймати иқтисодий субъектларнинг ижтимоий-иқтисодий, шунингдек, бозор-институционал муҳитни янада ривожлантиришга нисбатан оптимизмининг пасайишини англатади ва аксинча, агар индикаторнинг қиймати ижобий таарфда, бу пессимистик кайфиятнинг умумий даражасининг пасайишини англатади. Шуни таъкидлаш керакки, йиғма индексдаги тебранишлар кетма-кетликнинг ўртача квадрат қиймати нисбатан кузатилади, бу унинг тарқалишига нисбатан қатор нуқталарини намоиш этади.

Таниқли олим Р.Лукас терминологиясида илғор ривожланишнинг йиғма индексидagi тебранишлар хўжалик субъектлари кутган реал даражасининг уларнинг узоқ муддатли тенденциясидан четга чиқиши натижасида кўриб чиқилади. Агар йиғма индекснинг қиймати ноль (нейтрал) даражадан ошса, биз циклнинг ўсиши ҳақида гапиришимиз мумкин, акс ҳолда - унинг пасайиши ҳақида фикр юритган.

4.Хулоса

Ушбу мақолада ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини индекслар асосида таҳлил қилишнинг услубий жиҳатлари назарий тадқиқ этилиб, 9 та индикатор асосида 33 та субиндекслар тузилиб, ўртача арифметик ва ўртача геометрик кўрсаткичларидан фойдаланиш асосида баҳолаш услуби ва мезонлари таклиф этилган.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон. <https://lex.uz/docs/5841063>

2. Roberts B. National and regional corporate spatial structure / B. Roberts, A. Murray // *The Annals of Regional Science*. 2002. Vol. 36.;
3. Fujita -M., Krugman P., Venables A.J. *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*. - The MIT Press, 2001. P. 384.
4. Enright M. *The Geographical Scope of Competitive Advantage // Stuck in the Region? Changing scales for regional identity* / Ed. By E. Dirven, J. Groenewegen and S. van Hoof. Utrecht, 1993. P. 87102.
5. B.Shaun and H. Glenn. *Microregionalism and world order: concepts, approaches and implications*. London: Palgrave Macmillan, 2003. P. 272.
6. Гулямов С.С. Моделирование социально-экономического развития территориально-промышленных комплексов. -Т.: Фан, 1980. - 194 с.;
7. Садыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика // Монография. Т.: IQTISOD - MOLIYA, 2005. - 280 с.;
8. Рузметов Б. Комплексное развитие региона в условиях углубления экономических реформ. Автореф. дис.....докт. экон. наук. -Т.: 1998;
9. Ахмедов Т.М. Регулирование территориальной организации производительных сил и комплексного развития регионов Узбекистана. -Т.: ФАН, 1992;
10. Имамов Ш.Б. Регулирование территориального развития экономики Узбекистана: Автореф. дис...докт. экон. наук. -Т.: 1998;
11. Қаюмов А.А., Назарова Х.М., Эгамбердиев Ф.Т., Якубов Ў.Ш. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет, 2004; Назаров Ш.Ҳ. Ўзбекистон минтақалари рақобатдошлигини оширишнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Докторлик диссертацияси автореферати. -Т.: 2016. - 5 б.;
12. Сиддиқов А.Ж. Иқтисодий ислохотларнинг янги босқичида саноат ишлаб чиқаришнинг минтақавий муаммолари (Қашқадарё вилояти мисолида) кандидатлик диссертацияси автореферати. -Т., 2006;
13. Якубов И.О. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: ТДИУ, 2016.
14. <https://cyberleninka.ru/article/n/yangi-zbekiston-ududlarni-izhtimoiy-i-tisodiy-rivozhlantirish-strategiyasi>.
15. <https://lex.uz/uz/docs/4803531?ONDATE=21.04.2022%2000>.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

